

پایان نامه برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته: فقه و حقوق اسلامی

عنوان: بررسی مبانی فقهی و حقوقی حق بر محیط زیست

استاد راهنمای اول: جناب دکتر رضا نیک خواه

استاد راهنمای دوم: جناب دکتر محمدحسن جوادی

تنظیم و نگارش:

رامین بابائی

شهریور ۱۳۹۴

اللَّهُمَّ عَجِّلْ فَرَجَ وَلِيِّكَ وَابْنِ وَلِيِّكَ وَاجْعَلْ فَرَجَنَا مَعَ فَرَجِهِمْ
اجْعَلْنَا مِنْ أَنْصَارِهِ وَأَعْوَانِهِ الْمُسْتَشْهِدِينَ بَيْنَ يَدَيْهِ.

تقدیم به: ارواح ملکوتی تمامی شهدا
مخصوصاً شهدای مدافع حرم
آنهايي که رفتند تا ما بمانيم.

وباتشکر صمیمانه از:

اساتید راهنمایم، جناب دکتر رضا نیکخواه
و جناب دکتر محمدحسن جوادی که با وجود
ضعف و کاستی هایم، همراهی نمودند
و با تقدیری ویژه از پدر و مادر عزیزم که عاشقانه
در طول این سالها برایم بهترین ها را خواستند.

چکیده

محیط زیست نقش حیاتی در تأمین سلامتی جامعه دارد، و از نظر دین جزء حقوق اساسی افراد هست و در عرصه بین المللی نیز حق بر محیط زیست جزء حقوق نسل سوم، به شمار می آید. که رعایت حقوق آن هم بر عهده ی حاکم وهم بر عهده ی افراد جامعه است. از منظر دین همچنان که صیانت از محیط زیست وظیفه بشر هست استفاده ی بهینه از منابع در راستای تعالی جامعه نیز بر عهده ی انسان است. انسانی که خلیفه الله است وهمه ی موجودات در تسخیرش هست. البته نه به این معنی که هر گونه بخواهد بتواند از منابع استفاده کند، بلکه با رعایت مبانی که در دین برایش مشخص شده است. نگاه فقه به محیط زیست نگاه جزئی و تک بعدی نیست بلکه از لابه لای مباحث مختلف می توان به این مسئله نگاه کرد، این از جهتی باعث شده که یک بحث مستقل فقهی به نام محیط زیست نباشد، که عده ای گمان کنند دین یا به این مباحث نپرداخته و یا اگر پرداخته گذرا بوده است. و از جهتی نیز می توان گفت، چون این بحث منفک از سایر مباحث نیست رعایت و حفظ حقوق محیط زیست در گرو رعایت همه ی دستورات دین می باشد. باتوجه به عدم کارائی قوانین موجود چه در عرصه داخلی و چه بین المللی باید در سیاست گذاریها تحولی صورت پذیرد، چون رشد و تخریب محیط زیست محدود به یک منطقه و کشور نخواهد بود باید به جای تکیه بر قواعد حقوقی به ترویج قواعد اخلاقی مربوط به محیط زیست پرداخت، تصویب قوانین همیشه راه حل مشکل نیست؛ اما برای مقابله با تهدیدات محیط زیستی وجود قوانین و مقررات کارآمد می تواند مفید باشد. قوانین فراوانی به تصویب مقنن رسیده است تا محیط زیست را از تخریب محافظت کند. ولی زمانی این قوانین کارائی لازم را خواهد داشت که با رویکرد پیشگیرانه باشد.

واژگان کلیدی: حق، محیط زیست، فقه، حقوق، تکلیف، پیشگیری

فهرست مطالب

مقدمه.....	۴
۱- بیان موضوع.....	۷
۲- سوالات:.....	۷
۳- فرضیات.....	۸
۴- اهداف تحقیق و ضرورت آن.....	۸
۵- پیشینه ی پژوهش.....	۹
۶- شیوه پژوهش.....	۹
۷- ساختار پژوهش.....	۱۰
فصل اول: تبیین مفاهیم اساسی.....	۱۱
مبحث اول: مفهوم محیط زیست.....	۱۲
گفتار اول: محیط زیست.....	۱۳
۱- معنای لغوی واصطلاحی محیط زیست.....	۱۳
۲- معنای اصطلاحی محیط زیست.....	۱۴
۳- محیط زیست واکولوژی.....	۱۴
۴- محیط زیست و انسان.....	۱۷
مبحث دوم: مفهوم حق در فقه و حوزه حقوق بشر.....	۱۹
گفتار اول: معنای لغوی واصطلاحی حق.....	۲۰
گفتار دوم: مفهوم حق در فقه.....	۲۰
گفتار سوم: مفهوم حق در حوزه حقوق بشر.....	۲۲
مبحث سوم: بررسی انواع حق و رابطه آن با تکلیف.....	۲۸
گفتار اول: اقسام حق.....	۲۸
گفتار دوم: تلازم حق و تکلیف.....	۳۲
مبحث چهارم: اهمیت حفظ وصیانت محیط زیست.....	۳۴
گفتار اول: اهمیت حفظ محیط زیست در اسلام.....	۳۵

۳۶	گفتار دوم: اهمیت حفظ محیط زیست در حقوق موضوعه.....
۳۶	۱-تدوین قوانین جامع و کامل درحفاظت از تخریب.....
۳۹	۲-حمایت مالی از سرمایه گذاران پاک زیست محیطی.....
۴۳	فصل دوم: تحلیل حق بر محیط زیست.....
۴۴	مبحث اول: بررسی مبانی حق بر محیط زیست.....
۴۴	گفتار اول: مبانی محیط زیستی در ادیان.....
۴۷	گفتار دوم: مبانی اخلاقی و فرهنگی.....
۵۱	مبحث دوم: بررسی مبانی و منابع فقهی حق بر محیط زیست.....
۵۱	گفتار اول: توصیه اسلام به بهره گیری از منابع طبیعی.....
۵۲	۱- ضرورت بهره برداری از منابع طبیعی.....
۵۴	۲- توسعه پایدار در پرتو فقه.....
۵۸	۳- لزوم مقابله با آلودگی محیط زیست در فقه.....
۶۳	گفتار دوم منشأ حق محیط زیست.....
۷۲	گفتار سوم: منابع فقهی حق بر محیط زیست.....
۷۲	۱- قرآن.....
۷۷	۲- سنت.....
۸۷	۳- عقل.....
۸۸	مبحث سوم: بررسی مبانی حق بر محیط زیست در پرتو اسناد بین المللی.....
۸۹	گفتار اول: حق بر محیط زیست در قوانین بین المللی.....
۹۰	الف- کنفرانسها.....
۹۳	ب- کنوانسیون ها.....
۹۴	فصل سوم: ضمانت اجراء و تضمین حق بر محیط زیست.....
۹۴	مبحث اول: راهکارهای صیانت و تضمین حق بر محیط زیست.....
۹۶	گفتار اول: راهکارهای حقوق مدنی و کیفری.....
۹۸	گفتار دوم: راهکارهای اجتماعی و اقتصادی.....
۱۰۲	گفتار سوم: راهکارهای آموزشی و ترویجی.....

مبحث دوم: پیشگیری و مبارزه علیه اقدامات تخریب محیط زیست.....	۱۱۱
گفتار اول: تعامل سازمانها در پیشگیری از تخریب محیط زیست.....	۱۱۴
۱- تعامل سازمانهای دولتی در پیشگیری از تخریب محیط زیست.....	۱۱۵
۲- نقش سازمانهای غیر دولتی در پیشگیری از تخریب محیط زیست.....	۱۱۸
گفتار دوم: وضع قوانین بازدارنده.....	۱۲۰
گفتار سوم: جرم انگاری و مجازات و پیگیری اخلاص گران.....	۱۲۵
نتیجه گیری.....	۱۳۰
پیشنهادات.....	۱۳۴
فهرست منابع و مآخذ.....	۱۳۵

مقدمه

یکی از گفتمان‌های حاکم بر حوزه حقوق عمومی در زمینه حقوق بشری، وجود حق بر محیط زیست سالم است که هم در اسناد بین‌المللی و هم در اسناد داخلی بر وجود آن اشاره شده است. از لحاظ تاریخی از وقتی که انسان‌ها به صورت اجتماعی زندگی و با پیشرفت صنعت، امکان دخالت در محیط زیست را به صورت گسترده‌ای پیدا کرده‌اند این حق نمود بیشتری پیدا کرده است. از سوی دیگر باید به این مهم نیز توجه داشت که در قوانین کشورهای توسعه یافته این حق همواره مورد تاکید است. حق بر محیط زیست مجموعه‌ای از حقوق است که انسانها به این علت که در محیط زیست زندگی می‌کنند برای رشد مناسب و سلامتی خویش باید از آن بهره‌مند باشند. در این تعریف «حق بر محیط زیست» تعریف مستقلی نیست. باید به این نکته نیز اشاره کرد که این برداشت از «حق بر محیط زیست» معادل مجموعه حقوق بشر زیست محیطی «**Environmental rights**» تعریف شده است که حق برخورداری از محیط زیست سالم را در چندین حق بشری شناخته شده دیگر نیز می‌توان پیدا کرد. برای نمونه؛ حق سلامتی و تندرستی که در معاهدات و اسناد بین‌المللی به رسمیت شناخته شده است، محافظت در مقابل خطرات زیست محیطی که می‌تواند در درازمدت سلامتی انسان‌ها را تهدید کند، حق برخورداری از یک معیار بالای سلامتی جسمی و روحی، حق آزادی و امنیت، حق برخورداری از سطح زندگی مناسب، حق برخورداری از اوضاع کاری مناسب، حق داشتن خانه و حق داشتن غذا، همگی وابسته به محیط زیستی است که بتواند حیات بشر را تضمین کند. حق بر محیط زیست را نمی‌توان بدون الزام به پذیرش یک دیدگاه خاص اخلاقی نسبت به انسان و جایگاه وی در جهان تحلیل کرد. بنابراین پیش از همه، فهم مبانی فکری و تحولات نظری حق بر محیط زیست، منوط به فهم انگاره‌هایی است که رابطه انسان و طبیعت را تعریف می‌کند. خوشبختانه در سالهای اخیر موج آگاهیهای مربوط به اهمیت محیط زیست، پهنه کشورهای در حال توسعه را نیز فرا گرفته و در کنار سازمانهای دولتی یاد شده، مردم

آن کشورها هم منفرداً یا مجتمعاً در راه پاسداری از سلامت محیط زیست و جلوگیری از فعالیتهای مخرب آن، تلاش می کنند اما بدیهی است که در یک روند مسالمت آمیز، به ثمر نشستن این تلاشها صرفاً در گرو همکاری محاکم دادگستری خواهد بود.

با قاطعیت می توان گفت که بدون همراهی قوه قضاییه، فعالیتهای سازمانهای دولتی و غیر دولتی محافظ محیط زیست، ثمربخش نخواهد بود.

از لحاظ حقوق بشری نیز شرایط دنیای ما به گونه ای شده است که انسانها عصر جدیدی را تجربه می کنند، که می توان آن را عصر «اکولوژی» نامید. شکل گیری مفهوم «شهروندزیستی» که به موجب آن «مسئولیتها» یا «تکالیف» و «حقوق» توأمان انسانها را به مثابه شهروندانی که در زمین زندگی می کنند یادآوری می کند. ویژگی این عصر گذار از نظریه های انسان محور به سوی نظریه های طبیعت بنیان است. «حق بر محیط زیست» در نظریه های انسان محور مبتنی بر منافع و اراده آزاد انسانهاست که در این نظریه تنها دلیل اصلی طرح بهره مندی از محیط زیست سالم را به خطر افتادن منافع انسانی می خواند. این تحلیلها مبتنی بر «ارزش صرف انسان» در نظام حقوق بشر معاصر است.

نظام حقوقی در حقوق ایران تلاش کرده است تا این حق را مورد شناسایی و حمایت قرار دهد. قوانین و مقررات متعددی در این زمینه نیز به تصویب رسیده است. از نخستین قوانین می توان به قانون تأسیس شورای عالی شهرسازی و معماری مصوب ۱۳۵۱ اشاره کرد که ایجاد محیط زیست بهتر برای مردم را هدف قانون معرفی می کند. در سند چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴، مصوب مجمع تشخیص مصلحت نظام هم «بهره مندی از محیط زیست مطلوب» جزو ویژگی های جامعه ایرانی این چشم انداز بیان شده است. علاوه بر این باید به محتوای اصل پنجاهم قانون اساسی نیز اشاره کرد. آنچه که در قانون اساسی ایران آمده، بیان ضرورت حفظ محیط زیست در اصل ۵۰ قانون اساسی و شناسایی برخی از عناصر محیط زیست به مثابه «ثروت عمومی» است. گنجاندن موضوع محیط زیست در فصل مربوط به اقتصاد و امور مالی (فصل چهارم) و ذکر نشدن آن در فصل مربوط به حقوق ملت می تواند قرینه ای برای تقویت این موضوع باشد که قوه موسس در هنگام تصویب این ماده به جنبه حق بشری آن توجهی نداشته است. اما به نظر اصل پنجاه اگر به

مثابه یک هنجار مرجعی که در سطح قانون اساسی ظاهر شده است مورد توجه نهاد پاسدار قانون اساسی (شورای نگهبان) قرار گیرد می‌تواند مهمترین تضمین برای این حق در ایران باشد. با این حال اجرا و تضمین این حق با چالش‌های فراوانی مواجه بوده است. چالش‌هایی که آنقدر جدی است که اجرا و حمایت از این حق را تقریباً غیر ممکن کرده است. یکی از این چالشها باتوجه به رشد روزافزون مسائل زیست محیطی و گسترش فعالیت‌های مختلف در این عرصه، اختلافات بسیاری است که در این زمینه بروز کرده است؛ به گونه‌ای که نظام قضایی موجود، چه در عرصه داخلی و چه در عرصه بین‌المللی، به خاطر عدم تخصص دادگاه‌ها به مسائل زیستی و دیگر این که چون اثرات تخریبی محیط زیست محدود به یک منطقه نیست نمی‌تواند پاسخگوی آن باشد.

از این رو، حافظت از محیط زیست باید تبدیل به دغدغه بین‌المللی شود. و تخریب‌کنندگان محیط زیست نتوانند آزادانه مشغول فعالیت باشند، از این رو، تشکیل یک دادگاه بین‌المللی برای رسیدگی به تخلفات محیط زیستی ضروری به نظر می‌رسد، با این شرط که این دادگاه صلاحیت رسیدگی به دعاوی بین اشخاص عمومی و خصوصی را داشته باشد، و اگر مسئله‌ای مدعی العموم نداشت این دادگاه بتواند رأساً مدعی العموم را مشخص و موظف کند که اقدامات مقتضی را انجام دهد، که در این صورت هم خلاءهای موجود در حمایت جهانی از محیط زیست را بر طرف می‌شود و هم موجب وحدت تمرکز و وحدت رویه حقوقی در باره محیط زیست خواهد شد.^۱ واز سوی دیگر نیز اگر در قانون داخلی کشوری نسبت به این موضوع اغمازی صورت گرفته و یا مجریان قانون در اجرای قانون سستی کنند این دادگاه با رعایت ضوابط بین‌المللی جلوی تخریب محیط زیست را بگیرد.

^۱ . کالیون، کنت مک، اجرای عدالت در باره محیط زیست بین‌المللی: حقوق وراحلها، ترجمه، محمد حسین زاهدین

لیاف، ۱۳۸۳، صص ۱۸۴-۱۸۵

۱- بیان موضوع

همان طور که در مقدمه بیان شد، با گسترش و توسعه جوامع بشری و از زمان انقلاب صنعتی برخورد نامهربانانه با محیط زیست اتفاق افتاده است، که محصول آن بحران های زیست محیطی در قرن حاضر می باشد. به تبع آن دامنه ی جرایم نیز گسترش پیدا کرده؛ که اقتضای این گسترش جرایم تغییر در برخورد با مجرمین محیط زیست می باشد، که با وضع قوانین جامع در درجه اول از تخریب و آسیب به محیط زیست جلوگیری کند؛ و در درجه دوم برخورد شدید و متناسب با جرم اعمال شود.

اگر هدف از وضع قوانین متوقف ساختن تمایلات نفسانی که اصلی ترین عامل سوء استفاده از منابع هستند، باشد. دیگر شاهد این برخوردهای ناسالم نخواهیم بود، و یا میزان این جرایم به شکل محسوسی کاهش پیدا خواهد کرد. که به نظرمی رسد روح حاکم در متون فقهی بر این مبنا استوار هست. برای اینکه بتوان مردم را ملتزم به حفظ محیط زیست کرد باید صرفاً به جای تکیه بر قواعد حقوقی به ترویج اخلاق مربوط به محیط زیست پرداخت و این راهکار تازه ای در حفاظت از محیط زیست است، که قوانین موجود در این رابطه دارای ضعف هستند.

در تعریف قانونی محیط زیست ضعف هایی وجود دارد؛ هیچ متن حقوقی محیط زیست را به صورت جامع و مانع تعریف نکرده است، بلکه در همه ی آنها از سه عنصر طبیعت، منابع طبیعی، شهر و مناظر سخن گفته اند و حقوق و تکالیف را حول آن محورها بیان کرده اند. به طور مثال می توان به برخی از قوانین و مقررات موضوع های مختلف مانند قانون احیای زمین های مرده. قانون حفاظت و بهره برداری از جنگل ها و مراتع کشور، قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا، قانون زیبا سازی زمین، قانون شهرداری و... اشاره کرد. با شرایط ذکر شده به نظر می رسد، بررسی مبانی فقهی حقوقی حق بر محیط زیست لازم باشد.

۲- سوالات:

سوالاتی که برای نگارنده در این کار پژوهش مطرح هست؛ و در صدد پاسخگویی با آنها می باشد به قرار ذیل می باشد.

۱- آیا مبانی فقهی سازنده و موجود قواعدی هستند که متضمن حفاظت از محیط زیست باشند؟

۲- آیا اصول همبستگی و اصل تلازم حق و تکلیف یک اصل اساسی در تضمین حقوق محیط زیست هست؟

۳- آیا قوانین محیط زیست قدرت لازم برای صیانت از محیط زیست را دارد؟

۳- فرضیات

فرضیاتی که در انجام این پایان نامه درباره سوالات مطرح شده مورد انتظار است که به آنها پرداخته شود عبارتند از:

۱- مبانی فقهی و حقوقی حق بر محیط زیست قابلیت توسعه حقوق محیط زیست در ایران را دارند.

۲- قوانین کنونی راجع به محیط زیست قابلیت لازم برای صیانت از محیط زیست را ندارند.

۳- نقش برخی اصول از قبیل اصل تلازم حق و تکلیف و اصل همبستگی در تضمین حقوق و محیط زیست اساسی است

۴- اهداف تحقیق و ضرورت آن

محیط زیست از گذشته های دور مورد احترام تمدن‌ها و فرهنگ‌های پیشین بوده و از قداست خاصی برخوردار بوده است. ولی امروزه تهدیدهای زیست محیطی، دامنه وسیعی را در برمی گیرد، بطوریکه در بعضی مواقع درست استفاده نکردن و رعایت نکردن استانداردهای لازم در یک کشور برای کل جهان خطر آور می باشد. لذا محیط زیست یکی از اصلی ترین دغدغه های بشرو جهان مدرن در چند

دهه گذشته تاکنون بوده است. دین اسلام هم که کامل ترین ادیان می باشد در همه شئونات زندگی اجتماعی و فردی برنامه ی کامل و متناسب با رشد و توسعه انسانها دارد. و از کوچک ترین مسائل از قبیل رعایت بهداشت فردی و اجتماعی، رعایت حقوق سایر موجودات، احترام به طبیعت و... غافل نمانده است. بر همین مبنا، ایجاد و تحول حقوق و تکالیف مربوط به محیط زیست چه در متون فقهی چه در حقوق ایران و چه در حقوق بین الملل از مسائل بسیار مهمی است که ذهن بسیاری از صاحب نظران، دولتمردان و انبوهی از سازمانهای جهانی و معاهدات بین المللی را به خود مشغول کرده است.

در این بین مقالات و کتابهایی نوشته شده که یا به مبانی فقهی آن پرداخته نشده و یا به خاطر اینکه این مبانی در فقه ما به صورت مدون شده نیست مباحث عمق کافی را ندارند؛ لذا ضروری دیدیم با بررسی مبانی فقهی حقوقی حق بر محیط زیست، با نگاهی تازه به موضوع نگاه کنیم.

۵- پیشینه ی پژوهش

درباره محیط زیست چه در حقوق بین الملل، و چه در حقوق داخلی مطالب فراوانی نوشته شده و به فراخور مناسبتها معاهدات و قوانینی وضع کرده اند، پایان نامه ای در سال ۷۸-۷۷ نوشته ی آقای محمد حسین رضانی قوام آبادی در دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی در زمینه ی حق برخورداری از محیط زیست در حقوق بین الملل، و نیز پایان نامه ای در سال ۸۵ نوشته آقای محمد آزاد خالصی در دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی در زمینه حق بر محیط زیست و توسعه ارتباط با آنها، دفاع شده است.

البته در باره ی این موضوع با عناوین مختلف، مقاله و کتابهایی نوشته شده است. و همچنین به مبانی فلسفی حق بر محیط زیست نیز پرداخته شده است. ولی درباره مبانی فقهی و حقوقی حق بر محیط زیست تحقیقی صورت نگرفته، با ذکر این اوصاف جا برای پژوهش در این زمینه وجود دارد.

۶- شیوه پژوهش

متداول ترین روش گردآوری اطلاعات در زمینه علوم نظری روش کتابخانه ای می باشد؛ که به ماهیت تحقیق در زمینه علوم انسانی بر می گردد، چون که امکان استفاده از روشهای آزمایشگاهی وجود ندارد. لذا در این کار تحقیقی بیشتر از این روش و همچنین از پایگاه های معتبر اینترنتی استفاده شده است. و همچنین از سازمان های مختلفی چون سازمان حفاظت محیط زیست، جهاد کشاورزی استفاده شده است.

۷- ساختار پژوهش

در این کار تحقیقی برای اینکه بتوان درک صحیحی از وضعیت کنونی محیط زیست داشت، به بیان مفاهیم، پیشینه و ضرورت بحث پرداخته شده است. بحث شناخت جایگاه محیط زیست در فقه پویای اسلام از دیگر مباحث عمده ای است که به آن پرداخته شده است. مباحثی همچون اصل تلازم حق و تکلیف، اصل همبستگی و بررسی قوانین فقهی مبنی بر اینکه آیا قدرت لازم برای صیانت از محیط زیست را دارند. آیا مبانی فقهی و حقوقی حق بر محیط زیست قابلیت توسعه حقوق محیط زیست را دارند. با این وصف این پایان نامه در سه فصل نگارش یافته است که در فصل اول به تبیین مفاهیم و اهمیت محیط زیست و در فصل دوم به مبانی فقهی حق بر محیط زیست و در فصل سوم به مبانی حقوقی آن در حقوق داخلی و همچنین در حقوق بین الملل پرداخته شده است.

فصل اول: تبیین مفاهیم اساسی

در تحقیق و پژوهش تبیین دقیق مفاهیم مورد استفاده و پرداختن به ضرورت و تاریخچه بحث از جمله ضروریات می باشد، که موجب ایجاد نگرشی خاص نسبت به موضوع در وهله ی اول برای نگارنده و در وهله ی دوم برای مخاطبین می کند. و همچنین از آفت سطحی نگری و غلط انگاری جلوگیری می کند. هر بحثی که جایگاه خاصی در افکار و اندیشه های آن جامعه داشته باشد، ایجاد تحولات بنیادین را سبب خواهد شد. لذا در بحث ما مفاهیمی چون حق، محیط زیست؛ فقه و حقوق از جمله مفاهیمی هستند که چه در فرهنگ ادیان و چه در فرهنگ ملتها از مفاهیم اساسی به شمار می روند. در بین مسلمانان نیز این مفاهیم بالاخص مفاهیم فقهی جایگاه ویژه ای دارند که در زمره ی مفاهیم ارزشی اخلاقی قرار دارند. البته این به معنای عدم نگاه قانونی به این مفاهیم نیست بلکه شدت اهمیت این مفاهیم را در اسلام می رساند.

تبیین محیط زیست، ضرورت اهتمام به تأمین سلامت آن، اصول مبادی زیست محیطی، راه های نیل به محیط سالم و بالأخره اهداف اصیل آن، از آن جهت که از حقوق اساسی بشر است از یک سوازسوی دیگر جزء وظایف بشری است و تأمین آن از علوم انسانی پایه می گیرد و از قدرتهای بشری مایه می گیرد؛ چنان که تخریب آن نیز در اثر نشناختن حقوق بشری انجام ندادن وظایف بشری است، لازم است که ساختار نظام مند انسان و جهان، پیوند انسان با خود، رابطه انسان با انسان و بالأخره ارتباط انسان با جهان، هر چند به نحو اختصار معلوم شود تا در پرتو آن، ضرورت تحصیل محیط سالم و لزوم حفظ آن روشن شود.

به همین منظور باید با شناخت صحیح اصول پایه ای هر بحثی اهمیت و ارزش موضوع را به دقت شناخت، منظور از اصول پایه ای آن دسته از مباحثی هست که مبنایی فراتر از قواعد معمولی دارند، این اصول اگر به دقت مورد توجه قرار گیرند، می توانند باعث پیشرفت قواعد معمولی شوند. اصولی که می توانند در مقوله محیط زیست به کار گرفته شوند مانند، اصل تکلیف به همکاری و جلوگیری از تخریب، اصل اطلاع رسانی و آموزش صحیح استفاده از منابع، اصل تشویق و تعقیب و ... دولتها در قلمرو خودشان دارای صلاحیت انحصاری هستند، که نه تنها می توانند قواعد حقوقی

الزام آوری را وضع کنند و به اجراء در آورند بلکه حق قضاوت در محدوده قلمرو خودشان مطابق قوانین تصویبی دارند. محدوده ی صلاحیت انحصاری دو لتها شامل فضای بالای آن سرزمین و آبهای سرزمینی می شود. این خصیصه به دولتها حق می دهد که محیط زیست کشورش نباید از فعالیتهای بیرون قلمروش که در صلاحیت کشور دیگری است آسیب ببیند.^۲

مبحث اول: مفهوم محیط زیست

محیط زیست عبارت ترکیبی از دانش های متفاوت در علم است، که شامل مجموعه ای از عوامل زیستی و محیطی در قالب محیط زیست و غیرزیستی (فیزیکی، شیمیایی) است. که بر شرایط و عوامل فیزیکی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و زیباشناختی اطلاق میشود، و برزندگی موجودات تأثیر می گذارد، و از آن تأثیر می پذیرد. امروزه این تعریف با توجه به تحولاتی که ماشین صنعت در زندگی و افکار و اندیشه های انسان ها بوجود آورده؛ غالباً به انسان و فعالیت های او مرتبط می شود. می توان محیط زیست را مجموعه ای از عوامل طبیعی کره ی زمین، هم چون هوا، آب، اتمسفر، صخره، گیاهان و غیره، که انسان را احاطه می کنند خلاصه کرد. به طور کلی هر چه در اطراف خود می بینیم در محدوده معنی و مفهوم این اصطلاح قرار می گیرد. حقوق محیط زیست بعد از بحرانهایی که در جنگهای جهانی بوجود آمد و باعث تخریب جدی محیط زیست شد مطرح شد. در واقع واکنش حقوقی به رابطه مدرنیته و محیط زیست باعث شد که حتی در سطح جهانی از حقوق محیط زیست نام برده شود. لذا از جوانترین و مهم ترین شاخه های حقوق عمومی است. و چون با حیات و سلامتی انسان، بطور مستقیم ارتباط دارد. هم در عرصه داخلی و هم در عرصه بین المللی جایگاه ویژه و ارزنده ای دارد. از آنجایی که معضلات زیست محیطی منحصر به یک کشور نخواهد بود و برای کل جهان دارای عوارض خطرناکی می باشد. همه ی کشورها خودشان را برای حفظ و صیانت از محیط زیست موظف می دانند. سازمانهای دولتی، بین المللی و تابعان آنها در داخل و خارج کشور قوانینی برای این امر تخصیص داده اند، طی سالهای اخیر با افزایش گازهای گلخانه ای نظیر متان، دی اکسید کربن، بخار آب و اکسید نیتروژن در جو زمین، دمای کره در حال افزایش

^۲. کیس، الکساندر، لانگ، وینفراید، سند، پیتر، حقوق محیط زیست، ترجمه محمدحسین حبیبی، دانشگاه تهران، ۱۳۹۰: ص ۷۱

می‌باشد که این امر باعث ایجاد تغییرات ناخوشایند در محیط زیست خواهد شد. از این رو در سال ۱۹۹۷ طی پیمانی معروف به کیوتو کشورهای صنعتی متعهد شدند که ظرف ده سال آینده میزان انتشار گازهای گلخانه‌ای خود را ۵٪ کاهش دهند و به کشورهای در حال توسعه کمک‌های مالی برای افزایش ضریب نفوذ استفاده از انرژی‌های تجدید پذیر نظیر انرژی خورشیدی و بادی، اعطا نمایند. در دانشگاهها نیز رشته‌ای با این موضوع وضع گردیده است. در ایران رشته‌های مختلفی درباره محیط زیست وجود دارد که از جمله آنها می‌توان رشته‌های مهندسی منابع طبیعی-محیط زیست، مهندسی عمران-محیط زیست، مهندسی شیمی-محیط زیست، حقوق محیط زیست و مهندسی محیط زیست را نام برد. بطور کلی حقوق محیط زیست عبارتست از مجموعه قواعدی که در ارتباط با حفظ محیط زیست و روابط انسان و محیط باشد.

گفتار اول: محیط زیست

در این که بقای بشر بر روی این کره خاکی بستگی تمام به حفاظت از محیط زیست دارد، جای هیچ گونه شکی نیست. محیط زیست، محیط زندگی و جایی است که در آن زندگی و رشد کرده و نفس می‌کشیم، محیطی که شامل هوا، آب، خاک، منابع طبیعی، گیاهان، جانوران، انسان و روابط متقابل بین آنها می‌باشد.

۱- معنای لغوی محیط زیست

در قاموس گوید: حوط، حیطة و حیاطه بمعنی حفظ، صیانت و مراقبت است. راغب گوید: حائط دیواری است که مکان مخصوصی را فرا گیرد، احاطه در اجسام بکار میرود مثل فلان چیز را احاطه کردم و نیز در حفظ استعمال میشود مثل إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ: خدا حافظ و نگهدارنده هر چیز است و نیز بمعنی علم می‌آید نحو إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ وَ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا نا گفته نماند معنی اصلی همان فرا گرفتن و احاطه است و آن با علم و نگهداری و مراقبت و بلائی که

^۲. وبکی پدیا دانش نامه آزاد. مفهوم محیط زیست.

شخص را فرا میگیرد سازگار است.^۴

وزیست نیز به معنای حیات و زندگی می باشد؛ بنابراین مطالب بیان شده محیط زیست عبارت است از محیط زندگی و هر موجود زنده دیگر از فضای خانه تا فضای کوچه ها، خیابان ها، پارک ها، جنگل ها، بیابان ها، حاشیه نهرها، مراکز آموزشی، فرهنگی، عبادی و ...

۲- معنای اصطلاحی محیط زیست

اصطلاح محیط زیست گرچه در هیچ یک از کنوانسیونها، معاهدات و بیانیه های مهم بین المللی تعریف نشده، اما در یک نگاه کلی می توان گفت که محیط زیست به همه شرایط و عوامل فیزیکی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و زیبا شناختی اطلاق می شود، که اشیاء و اموال موجود در کره زمین در حیطه آن قرار دارد و بر مطلوبیت و ارزش آن اموال و نیز کیفیت زندگی بشر اثرگذار است. پس هر چه در دور و اطراف خود می بینیم در محدوده معنی و مفهوم این اصطلاح قرار می گیرد. بهترین تعریف از اصطلاح محیط زیست را می توان در تفسیر ماده ۴۸ قانون حفاظت از محیط زیست هندوستان جست که می گوید: محیط زیست مجموعه ای است پیوسته از عوامل بیرونی که رشد و حیات موجودات زنده انسانی، جانوری و گیاهی متأثر از آن است.^۵

۳- محیط زیست و اکولوژی:

اکولوژی یا به زبان فارسی بوم شناسی یعنی علم عادت و طرز زندگی موجودات و نسبت آنها با محیط، به عبارت دیگر دانشی که به مطالعه انواع جانداران، گیاهان و حیوانات به جزء انسان می پردازد.^۶

واژه ی اکولوژی از دو لغت یونانی (oikos) به معنای بوم، خانه، بستر زیست یا محل زندگی و کلمه لوگوس (Logos) به معنی شناخت، علم یا دانش تشکیل شده است. بنابراین، از نظر ریشه ی

^۴ قرشی، سیدعلی اکبر، وازه شناسی قرآن، تهران، دارالکتاب السلامیه، چاپ ششم، ۱۳۷۱، جلد دوم، ص ۱۹۶

^۵ . فهیمی، عزیز الله، فلسفه حقوق محیط زیست، فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه قم، شماره سوم، ص ۱۱۰

^۶ تقی زاده انصاری، مصطفی، حقوق محیط زیست در ایران، سمت، ۱۳۷۴، ص ۹

لغوی و معنای تحت‌اللفظی کلمات تشکیل‌دهنده، اکولوژی به معنی بررسی محل زندگی جانداران است ولی اصطلاحاً به «اثرات محیط بر موجودات زنده، اثرات موجود زنده بر محیط و روابط متقابل بین موجودات زنده» اطلاق می‌گردد اصطلاح اکولوژی را برای نخستین بار، ارنست هگل زیست‌شناس آلمانی در سال ۱۸۶۹ وضع کرده و بکاربرده است.

اکولوژی به عنوان مقوله ای علمی، دانش جدیدی است. اکولوژیست ها گونه ها را در محیط طبیعی آنها مطالعه می کنند، اما مطالعات تجربی و آزمایشگاهی نیز انجام می دهند. مطالعات صحرایی اکولوژیست ها به مفهوم جمع آوری اطلاعات ضروری در مورد چگونگی وقایع طبیعی برای یک گونه خاص از جانور است. این بررسی شامل جمعیت، تغذیه، شکل، اندازه و عادات و رفتار جانوران است. علاوه بر آن اکولوژیست ها محیط فیزیکی از قبیل ترکیب سنگ ها، خاک، هوا، آب را نیز مورد مطالعه قرار می دهند. به عنوان مثال، اکولوژیست ها می توانند با استفاده از انواع وسایل الکترونیکی، کیفیت آب را در رودخانه ها و نهر ها اندازه گیری کنند. با استفاده از این وسایل می توان مقدار نمک های موجود در آب مثل نمک طعام را اندازه گیری کرد. به علاوه برای تعیین اسید آب نیز مورد استفاده قرار می گیرند. موادی که دارای PH کم تر از ۷ می باشند، اسیدی و آنهایی که بیش تر از ۷ است، قلیایی می باشند. تعداد کمی از جانداران در PH کم تر از ۴ می توانند زنده بمانند.

برخی از تولیدات خاص و زاید انسانی حتی زمانی که حل می شوند نیز مخاطره آمیزند. سوختن مواد فسیلی مانند زغال سنگ باعث آزاد شدن دی اکسید گوگرد و اکسید های ازت می گردد. این اکسید ها با بخار آب در هوا مخلوط شده اسید های ضعیفی تولید می کنند. هنگامی که اینها به صورت باران اسیدی نازل می شوند، می توانند باعث خساراتی شدید به درختان گردند و حتی آنها را خشک کنند. باران اسیدی هم چنین از جذب اکسیژن به وسیله ماهی ها و لارو حشرات آبی جلوگیری کرده در نتیجه خسارت زیادی به حیات دریاچه ها وارد می کند و با سولفات ه کردن، آنها را از بین می برد.

اکولوژیست ها همچنین به بررسی و مطالعه ی انتقال انرژی از تولید کننده اولیه آشنایی با هرم انرژی آشنایی با شبکه های غذایی آشنایی با چرخه حیات و چرخه تجزیه کنندگان می پردازند. اکولوژیست ها این مطالعات را به منظور مقایسه اکوسیستم ها و شناخت چگونگی کارکرد آنها مورد استفاده قرار می دهند. با این نگاه علمی و کاربردی و عاری از هرگونه طمع ورزی به مقوله محیط زیست هست، که می توان به نقش گونه های زیستی و اهمیت زیست آن ها در حفظ تعادل محیط زیست پی برد. در واقع اکولوژی یا زیست بوم دانشی هست که می طلبد، دولتها و سازمان های بین المللی با اختصاص دادن بودجه به آن در جهت آشنایی مردم بالاخص در مراکز علمی و پژوهشی به اهمیت تک تک گونه ها در حفظ محیط زیست و در نهایت سلامت زندگی همت گمارند.

بی شک اهتمام دولت ها به مطلب گفته شده می تواند، نقش مهمی در آبادانی محیط زیست داشته باشد. چون این یک اصل عقلی و مسلم در بین عقلاء می باشد؛ که اگر مطلبی با استدلال و دلیل بیان شود میزان تاثیر گذاری آن بیشتر خواهد بود. موید این حرف ما توجه دین به عقل هست که علاوه بر روایات فراوان در باره عقل وارد شده،^۷ یکی از منابع دین در کنار قرآن و سنت عقل می باشد؛ اصول فقه با همه گستردگی آن، از تعداد اندکی از آیات قرآن کریم و روایات اسلامی توسط عقل استخراج شده است، می توان با تحقیق در آیات و روایات مربوط به خلقت آسمان، زمین، آب، هوا و دیگر موضوعات به علوم فراوانی نسبت به جهان خلقت دست یابد.

مثلاً همچنان که از آیه (وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا)^۸ بحثهای گسترده براءت استفاده شده از آیاتی مانند: (وَاللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ)^۹

^۷ امام باقر علیه السلام فرماید: چون خدا عقل را آفرید از او بازپرسی کرده باو گفت پیش آی پیش آمد، گفت بازگرد، بازگشت، فرمود بعزت و جلالم سوگند مخلوقی که از تو بیشم محبوبتر باشد نیافریدم و تو را تنها بکسانی که دوستشان دارم بطور کامل دادم. همانا امر و نهی کیفر و پاداشم متوجه تو است. مراد بعقل چنانچه از جمیع روایات این باب استفاده می شود همان قوه تشخیص و ادراک و وادارکننده انسان به نیکی و صلاح و بازدارنده او از شر و فساد میباشد. و مراد به پیش آمدن و بازگشتن عقل اینست که این موجود در برابر اوامر و نواهی خالقش کاملاً منقاد و مطیع است. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول الکافی / ترجمه مصطفوی - تهران، چاپ: اول، ۱۳۶۹ ش.

^۸ و ما تا رسول نفرستیم (و بر خلق اتمام حجت نکنیم) هرگز کسی را عذاب نخواهیم کرد، اسراء، ۱۵

^۹ و خدا از آسمان باران را فرستاد تا زمین را پس از مرگ زنده کرد، البته در این کار آیتی (از قدرت و حکمت الهی) بر آنان که بشنوند

پدیدار است. نحل، ۶۵

مباحث فراوانی چون کیفیت بارش باران، زنده شدن زمین، شکوفا شدن درختان، تأمین مواد غذایی موجودات زنده و شکوفایی مناظر طبیعت استفاده می‌شود. در این آیه تنها به بیدار شدن درختان اشاره نمی‌کند، بلکه سخن از زنده شدن خاک بیجان است که بر اثر جذب آن توسط درختان به موجود دارای حیات تبدیل می‌گردد. ابتدا درخت خوابیده توسط ریزش بارانهای بهاری بیدار و باتغذیه از آب و هوا و مواد غذایی از راه ریشه پرثمره می‌گردد و زمین بی‌جان توسط درختان به موجود دارای حیات (شاخه، ساقه، برگ، میوه) تبدیل می‌گردد.^{۱۰}

اگر این مباحث مطرح شده در قرآن در رشته‌های کشاورزی، دامداری، شیلات، هواشناسی، معادن، ... و فنون وابسته به آنها وارد شود، می‌توان با بحثهای عقلی منسجم واقناع کننده همانند علم اکولوژی در راستای حق بر محیط زیست استفاده کرد

که باتوجه به این که این مباحث از حوصله بحث ما خارج هست. لذا علاقمندان می‌توانند به مباحثی که در این زمینه پرداخته شده مراجعه فرمایند.

۴- محیط زیست و انسان

در تعریف محیط زیست گفته اند، که محیط زیست دانشی است که به مطالعه روابط انسان با محیط اطرافش می‌پردازد. لذا باید به تاثیر ارتباط و تعاملات بین انسانها در محیط زیست اهمیت داد. انسان با محیط زیست خود در ارتباط متقابل است؛ بدین معنی که از یک سو، ادامه حیات انسان مستلزم بهره مندی از منابع و موهبت های محیط زیست است و از سوی دیگر، سبک و نحوه زندگی انسان نیز بر محیط زیست او تأثیر می‌گذارد. این ارتباط متقابل می‌تواند سازنده یا مخرب باشد.

تمام انسانهایی که در کنار ما وجود دارند و مستقیم یا غیر مستقیم با ما در ارتباط هستند. اعم از فامیل، همسایه، همکار، رهگذر، و امثال اینها شروع می‌شود. تا ملت و دولت پیش می‌رود، محیط اجتماعی رابوجود می‌آورند. هنگامی که روابط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و حتی فرهنگی

^{۱۰} جوادی آملی، عبدالله، اسلام و محیط زیست، مرکز نشر اسراء، چاپ پنجم، ۱۳۸۸، ص ۱۱۴